

Evropska unija i organizacije civilnog društva

Srđan Đurović

Gotovo opšte je prihvaćeno stanovište da je aktivno i zdravo civilno društvo jedna od osnovnih arena demokratije i preduslov za ostvarivanje visokog stepena demokratičnosti društva. Ova sada već klasična konstatacija, čije je formulisanje bilo posebno potaknuto istraživanjima procesa demokratske tranzicije i konsolidacije, iz akademskih razmatranja preselila se i na nivo javne politike, te je stepen razvijenosti civilnog društva i kvalitet saradnje između civilnog društva i države postao kriterijum za ocenjivanje kvaliteta demokratije u državama širom sveta.

Veliki broj teoretičara evropskih integracija, suočavajući se sa problemom demokratskog deficita na nivou EU uvideo je da budućnost evropskih integracija ne zavisi samo od ustanovljavanja stabilnih i efikasnih institucija i harmonizacije politika država članica. Ovaj proces zavisi i od procesa komunikacije i nastajanja javne sfere koja bi omogućavala građanima da učestvuju u oblikovanju javnog diskursa o evropskoj politici¹. Stoga evropeizacija kao koncept uključuje i pitanje evropeizacije javnih sfera država članica, ali i država kandidata i nastajanje evropske javne sfere, odnosno živog i vibrantnog civilnog društva. Ovaj izvor demokratske legitimacije „odozdo“ postao je

¹ Koopmans, R. and Pfetsch, B., *Towards a Europeanised Public Sphere? Comparing political actors and the media in Germany*, u Fossum, Schlesinger and Kvarn (eds) *Public Sphere and Civil Society*, ARENA Report 2/07.

premet aktivnih rasprava u evropskoj akademskoj, ali i *policy* zajednici. Osnovni razlozi za pojačano bavljenje jačanjem civilnog društva su naponi da se smanji demokratski deficit na nivou EU, razreši kriza legitimnosti i unapredi kvalitet upravljanja na nivou EU.

Prvo, razvijanjem aktivnog civilnog društva na nivou EU i unapređivanjem dijaloga organizacija civilnog društva i donosioca odluka na nivou EU, jačaju se demokratski kapaciteti Evropske unije kao političke zajednice. Sa stanovišta liberalne demokratije - što je veći broj interesnih strana predstavljen i uključen u proces donošenja odluka, one će bolje predstavljati interese građana, te se time unapređuje i reprezentativnost institucija koje te odluke donose. O potrebi za interesnim organizovanjem na nivou EU govori ogroman broj *lobby* i interesnih organizacija koje se osnivaju u Briselu i prvenstveno se obraćaju Evropskoj komisiji u vezi sa konkretnim evropskim politikama. S obzirom na to da se broj odluka koje donose evropske institucije sve više uvećava, prirodno je da Brisel postaje jedan od centara odlučivanja prema kome organizacije civilnog društva moraju nastupati.

Drugo, učestvovanje civilnog društva u procesima donošenja i sprovođenja odluka povećava legitimnost EU jer predstavlja jačanje elemenata participativne demokratije na nivou EU. S obzirom na to da se veliki broj odluka donosi na nivou EU i da građani zemalja članica ne mogu koristiti uobičajene institucije participativne demokratije koje im stoje na raspolaganju u zemljama članicama (javne rasprave, javno mnjenje, narodne inicijative, itd.) tim odlukama u određenoj meri nedostaje demokratska legitimacija. Stoga, kako bi se odluke koje se donose na nivou EU približile građanima i kako bi se premostio jaz između donosica odluka (prvenstveno Evropske komisije) i građana, odnos institucija EU i civilnog društva, kako država članica tako i nadnacionalnih organizacija na nivou EU, mora biti ojačan. Ovo stanovište se odnosi na napore EU da unapredi i demokratizuje upravljanje, što podrazumeva kako unapređivanje institucija EU tako i jačanje onih praksi koje unapređuju transparentnost, odgovornost i javni integritet tih institucija, kako bi se odgovorilo na niz izazova koji su stavljeni pred EU i kako bi se ostvarili ciljevi EU koji su deklarirani strateškim dokumentima EU. Takođe, na nivou EU ne postoji parlamentarna opozicija te se predlozi politika i odluka koje se donose na nivou EU ne mogu podvrgnuti kritici od strane opozicije jer je Evropski savet sastavljen od

ministara nacionalnih država. Naime, EU nedostaje opozicija u klasičnom smislu te reči, te proces rasprave i donošenja odluka nije potpun.

Treće, Evropska unija je zajednica u nastajanju koja ima izuzetno kompleksnu i slojevitou institucionalnu strukturu, koja je u velikoj meri proizvod imperativa funkcionalne integracije - na prvom mestu ekonomske integracije. Politička integracija zahteva veće učešće građana u fundamentalnim procesima oblikovanja evropske zajednice² i donošenje kvalitetnijih odluka. EU ima vrlo razvijenu praksu komitologije, odnosno raspravljanja određenih odluka u posebnim specijalizovanim ekspertskim odborima, kako bi odluke koje se donesu bile utemeljene i zasnovane na što obuhvatnijim uvidima i što boljim argumentima. Pokušaji utemeljivanja evropskih politika ne na prosto agregaciji interesa, već na što boljoj argumentaciji, odnosno racionalnom opravdanju, jedna je od temeljnih potki za razvoj što šire i što inkluzivnije javne rasprave o zajedničkim odlukama. Kapacitet organizacija civilnog društva u EU je izuzetno veliki i predstavlja neprocenjivi resurs za proces donošenja odluka.

Konačno, jačanje i umrežavanje institucija civilnog društva i stvaranje evropske javne sfere u kojoj građani mogu nastupati i raspravljati svoje interese i vrednosti kao građani EU, a ne kao građani nacionalnih država članica, predstavlja jednu od ključnih tačaka u procesu evropeizacije EU i stvaranju evropske političke zajednice zasnovane na evropskim vrednostima i evropskom građanskom identitetu. Ova dimenzija uloge civilnog društva u odnosu na EU predstavlja jačanje elemenata deliberativne demokratije.

Elementi politike saradnje sa organizovanim civilnim društvom

² Deklaracija o budućnosti Unije koju je usvojio Evropski savet u Nici 2001. godine sadrži sledeći tekst: „Konferencija poziva na dublju i širu debatu o budućnosti Evropske unije... i ohrabuje široku raspravu sa svim zainteresovanim stranama: članovima nacionalnih parlamenata i onih koji reflektuju mišljenje javnosti, tj. političke, ekonomske i univerzitetske krugove, predstavnike civilnog društva.“, *Declaration on the Future of the Union*, European Council, Nice 2001.

Evropska unija je tek tokom devedesetih godina počela jasnije da artikuliše i definiše ulogu civilnog društva u procesima evropskih integracija i da razvija sveobuhvatniji i strukturiraniji odnos prema organizacijama civilnog društva. Komisija Romana Prodiya je kao jedan od četiri svoja prioriteta navela borbu protiv demokratskog deficita Evropske unije i reformu upravljanja u EU. Te iste godine je usvojena i ambiciozna Lisabonska Agenda, koja definiše razvojne ciljeve EU, koji se mogu sažeti u jedan - izgradnju ekonomski najkompetetivnije privrede i socijalno najkohezivnijeg društva. Ambiciozni ciljevi koji su postavljeni Lisabonskom Agendom i kompleksnost formulisanja i sprovođenja politika koje su u nadležnosti Evropske komisije ubrzali su proces razvijanja jednog sveobuhvatnijeg pristupa saradnji civilnog društva i Evropskih institucija.

Dokument pod nazivom *Komisija i nevladine organizacije: izgradnja snažnijeg partnerstva*, koji je imao status „raspravnog“ dokumenta, a ne i kominikea Evropske komisije, zatpočeo je proces jasnijeg definisanja odnosa između civilnog društva i institucija EU - organizacije civilnog društva su prepoznate kao „treća komponenta“ upravljanja na nivou EU, koja služi kao „posrednik između države, tržišta i građana“³. Nepunu godinu kasnije usvojena je i Bela knjiga o evropskom upravljanju, koja je definisala pet principa dobrog upravljanja: otvorenost, participacija, odgovornost, efektivnost i koherentnost. U ovom dokumentu se ukazuje na probleme u formulisanju i sprovođenju politika EU, naročito u procesu „prevođenja politika“ na nivo država članica. Posebno značajni delovi dokumenata se ne odnose na institucionalnu dimenziju procesa upravljanja, odnosno unapređivanja institucionalnog aranžmana EU (što je predmet stalne rasprave o

Dokumenti EU koji uređuju odnos između institucija EU i organizacija civilnog društva

- Commission Discussion Paper of 2000: “The Commission and Non-Governmental Organizations: Building a Stronger Partnership [COM/2000/11final](#)”
- The Commission White Paper on European Governance of 2001 ([COM/2001/428final](#)).
- The 2002 Communication by the Commission: “Towards a Reinforced Culture of Consultation and Dialogue- General principles and Minimum standards for Consultation of Interested Parties by the Commission” ([COM/2002_704 final](#))
- [Article 47 of the Constitutional Treaty \(2003\)](#)
- [New Impact Assessment guidelines \(2005\)](#)
- [Green Paper “European Transparency initiative \(2006\)](#)
- [Follow up to Green Paper \(2007\)](#)
- [Article 11 of the Treaty on EU](#)

³ EU Commission Communication (2000) 11

osnivačkim ugovorima i neophodnim reformama), već na uvođenje paradigme fleksibilnijeg pristupa upravljanju. Ovaj fleksibilni pristup upravljanju, između ostalog podrazumeva aktivnije učešće civilnog društva u procesima formulisanja i sprovođenja politika.

Dalji proces normativnog utemeljenja uloge civilnog društva nastavljen je u seriji dokumenata i inicijativa koji su svi imali zajedničku osnovu - civilni dijalog je označen kao neophodna praksa u formulisanju i sprovođenju evropskih politika. Dalji napori odnosili su se na uređivanje

procesa javnih konsultacija zasnovanih na principu dobre vladavine (komunikacije *New Impact Assessment guidelines (2005)*, *Green Paper "European Transparency initiative (2006)*, *Follow up to Green Paper (2007)*). Ovi dokumenti imaju elemente *sunshine law* (prava na slobodan pristup informacijama) i predstavljaju napore da se poboljša kvalitet politika i obezbedi njihovo efikasno sprovođenje, istovremeno prepoznajući da ovaj model upravljanja zahteva učešće organizovanog civilnog društva⁴.

Član 47 Nacrta evropskog ustava sadržavao je odredbe u kojima se uvode principi participativne demokratije. Ove odredbe uspostavljaju obavezu institucija EU da ostvaruju civilni dijalog u vezi sa politikama, uz poštovanje reprezentativnosti i transparentnosti, i uvode institut narodne inicijative na nivou EU. Taj član je kasnije reformulisan u član 11 Lisabonskog ugovora, koji sadrži gotovo identične odredbe.

Član 11 Ugovora o Evropskoj Uniji

1. The institutions shall, by appropriate means, give citizens and representative associations the opportunity to make known and publicly exchange their views in all areas of Union action.

2. The institutions shall maintain an open, transparent and regular dialogue with representative associations and civil society.

3. The European Commission shall carry out broad consultations with parties concerned in order to ensure that the Union's actions are coherent and transparent.

4. Not less than one million citizens who are nationals of a significant number of Member States may take the initiative of inviting the European Commission, within the framework of its powers, to submit any appropriate proposal on matters where citizens consider that a legal act of the Union is required for the purpose of implementing the Treaties.

The procedures and conditions required for such a citizens' initiative shall be determined in accordance with the first paragraph of Article 24 of the Treaty on the Functioning of the European Union.

⁴ Rumford, Chris, *European Civil Society or Transnational Social Space?: Conceptions of society in discourse of EU citizenship, governance, and the democratic deficit - an emerging agenda*, European Journal of Social Theory 2003;6;25, SAGE, London.

Mehanizmi dijaloga građana i institucija EU

Evropska komisija je uporedo sa normativnim regulisanjem procesa konsultacija razvijala različite mehanizme koji bi obezbedili učestvovanje građana i zainteresovanih grupa: pre važnih odluka pokušava se otvoriti široka debata (Debata o budućnosti Evrope je otvorena u toku priprema evropskog “ustava”); u vezi sa nekim važnim resornim politikama ili temama se putem Zelenih dokumenata (*Green Papers*) pozivaju zainteresovani građani, organizacije i grupe da daju svoje komentare (na primer Zeleni papir o službama od opšteg interesa), organizuju se javne rasprave (biotehnologija, telekomunikacije, migracije itd.), pokušava se ostvariti stalan dijalog sa predstavnicima industrija, NVO i profesionalnih udruženja. Internim pravilnicima Evropska komisija uređuje proces konsultacija utvrđujući minimalne standarde i načela konsultacija.⁵ Sličan pravilnik je usvojio i Evropski parlament⁶.

Evropska komisija je i informacione tehnologije stavila u funkciju obezbeđivanja što širih i kvalitetnijih konsultacija kako sa organizacijama civilnog društva tako i sa pojedinačnim građanima. Inicijativa eParticipation Evropske unije i istraživački projekat DEMO-net koji je EU podržala u okviru FP6 programa, govori o naporima EU da se istraže potencijali interneta za unapređivanje demokratskog procesa. Veb portal *Your voice in Europe* je lansiran kao mesto interaktivnih konsultacija o pojedinim pitanjima i politikama, čime se razvijaju elementi participativne demokratije u posebnoj formi eDemokratije. Pored ovog dominantno konsultativnog portala, portal EUROPA je jedan od najposećenijih portala u Evropi sa preko 50 miliona poseta mesečno. Ovaj sajt koji ima preko 6 miliona veb stranica posvećen je komunikaciji sa građanima i informisanju o različitim inicijativama EU.

Međutim, robusnost uspostavljenih mehanizama dijaloga između institucija civilnog društva i Evropskih institucija nije uvek na najuzornijem nivou. Opšti indikatori za međunarodne organizacije, koji se mogu grupisati u četiri kategorije, najčešći su okvir za

⁵ Vidi http://ec.europa.eu/civil_society/consultation_standards/index_en.htm, pristupljeno 22.03.2010.

⁶ *The European Parliament 2004-2009 and European Civil Society : a guide for partnership*, http://www.epha.org/IMG/pdf/Civil_Society_Handbook.pdf, pristupljeno 28.04.2010.

analizu: *Dostupnost/otvorenost* (Koliko su institucije otvorene za saradnju sa civilnim društvom?), *Transparentnost* (Koliko su informacije o radu institucija dostupne i sveobuhvatne?), *Osetljivost/Responsivness* (Kakva je reakcija na inpute od civilnog društva na skali usvajanje-odbacivanje?) i *Inkluzivnost* (Koji broj građana i koja vrsta organizacija ima pristup procesima deliberacije?)⁷.

Kada je reč o prvoj kategoriji indikatora – ***dostupnosti/otvorenosti***, najčešći prigovori se odnose na nekonzistentnu primenu principa kvalitetnog civilnog dijaloga u svim institucijama – dok Evropski parlament prednjači u otvorenosti i kvalitetu komunikacija, Evropski savet je najzatvorenija institucija EU i retko se upušta u komunikaciju sa civilnim društvom⁸.

Transparentnost rada institucija EU takođe nije jednaka kod svih institucija EU. Dok Evropski parlament i Evropska komisija imaju posebne standarde transparentnosti, Evropski savet ne prednjači u otvorenosti. Evropska komisija je veliki deo svojih dokumenata posvetila upravo transparentnosti kao preduslovu za saradnju sa civilnim društvom. Uvođenje CONNECS baze podataka organizacija civilnog društva (neka vrsta *ko je ko u Briselu*) je predstavljalo težnju da se i sam proces konsultacija sa organizovanim civilnim društvom učini transparentnijim.

Osetljivost, odnosno spremnost da se uvažavaju zahtevi civilnog društva je posebno kompleksno pitanje. Minimalni standardi konsultacija koje je utvrdila EU podrazumevavaju i obavezu institucija EU da obezbede povratnu informaciju organizacijama koje učestvuju u procesu. Istraživanja pojedinih procesa konsultacija ukazuju na to da osetljivost Evropske komisije značajno zavisi od oblasti konsultacija. Spremnost da se saslušaju zahtevi civilnog društva je u velikom broju slučajeva pozdravljena od strane učesnika u procesu, ali je takođe prisutno i nezadovoljstvo konačnim ishodom procesa konsultacija.⁹

⁷Nanz, P. and Steffek, J., *Emergent Patterns of Civil Society Participation in Global and European Governance*, in **Civil society participation in European and global governance: a cure for the democratic deficit**, Palgrave Macmillan, 2008.

⁸ Friedrich, Dawid. 2007. *Old Wine in New Bottles? The Actual and Potential Contribution of Civil Society Organisations to Democratic Governance in Europe*. RECON Online WORKING PAPERS. RECON.

⁹ Za analizu konkretnih slučajeva vidi npr. Friedrich, ibid.,

Kao česta primedba na račun evropskih institucija pominje se problem reprezentativnosti organizacija koje komuniciraju sa EU institucijama, što se direktno tiče pitanja **inkluzivnosti**. Hijerarhizacija inputa civilnog društva (prednost “evropskim mrežama” i briselskim NVO) ima brojne uzroke, od kojih je posebno značajna ograničenost administrativnih kapaciteta institucija EU da stupi u širi dijalog sa organizacijama civilnog društva. Neki autori ukazuju na to da process “demokratizacije” procesa varira u zavisnosti od oblasti odlučivanja¹⁰. Zanimljivo je recimo da je proces revizije osnivačkih ugovora bio zatvoren sve do Laekenskog samita (2001) koji se bavio izradom nacrtu evropskog ustava¹¹, a da je u tom procesu predloge podnelo nekoliko stotina organizacija.

Analize iskustava organizacija civilnog društva iz zemalja članica upućuju da se učešće u procesu konsultacija sa evropskim institucijama percipira različito u različitim državama. Može se zaključiti da organizacije iz zemalja članica dominantno preferiraju korišćenje nacionalne rute, odnosno učestvovanje u evropskom javnom dijalogu preko sopstvenih vlada. Ovo je naročito uočljivo u zemljama sa razvijenijom kulturom saradnje između OGD i vlada tih država. Studije slučaja u ovoj oblasti¹² se uglavnom fokusiraju na proces formulisanja EU politika, ali ne i na sprovođenje EU politika u nacionalnim državama članicama.

Evropske platforme i organizacije civilnog društva

Principi direktne primene odluka EU i suprematije prava zajednice, kao i trend uvećavanja broja i obima politika, strategija, regulative, inicijativa i odluka, kod OGD u

¹⁰ Ibid.

¹¹ Kvarik, *ibid.*

¹² Sažeta analiza odnosa organizacija civilnog društva sa državom u Italiji, Latviji, Holandiji, Poljskoj i Velikoj Britaniji se može naći u *Fazi, Eloize and Jeremy Smith, Civil dialogue: making it work better*, Study Commissioned by the Civil Society Group, 2006.

zemljama članicama EU stvorilo je potrebu za ostvarivanjem uticaja na centar odlučivanja – Brisel, ali i za određenim prilagođavanjima u svom svakodnevnom radu. Rezultat nadnacionalizacije politika u pojedinim oblastima je sa jedne strane uzrokovao trend nadnacionalizacije NGO, ali i programska prilagođavanja OGD koje su bile aktivne u tim oblastima. Postoje različite procene u vezi sa brojem ljudi uključenih u lobiranje i brojem organizacija koje pokušavaju da utiču na proces odlučivanja EU; kao primer poslužiće podatak da Evropski Parlament ima registrovanih 5000 lobista koji predstavljaju 2100 organizacija, sa sedištem ili kancelarijom u Briselu. „Hiljade organizacija prate proces odlučivanja EU i uspostavile su veze sa institucijama poput Evropskog parlamenta i Evropske komisije“.¹³

Pored klasičnih međunarodnih organizacija i think-tankova (Amnesty International, Human Rights Watch, Centre for European Reform) koje su Brisel prepoznale kao relevantnu adresu za sopstvene inicijative, pojavila se i nova forma organizovanja tzv. „evropske mreže NVO“. Kišobran (*umbrella*) organizacije poput CEDAG, European Public Health Alliance, Social Platform, ECAS, Concord se najčešće organizuju u formi „mreže mreža“ NGO iz država članica ili čak mreža organizacija civilnog društva iz država članica. Tako na primer, mreža ekoloških organizacija iz jedne države članice priključuje se evropskoj mreži Green-10. Beleži se čak i trend udruživanja evropskih mreža, kao što je na primer *EU Civil Society Contact Group* koja okuplja šest velikih sektorskih mreža (*CONCORD*, evropska konfederacija za razvoj i humanitarnu pomoć, *Culture Action Europe*, *EPHA* - Evropska mreža za javno zdravlje, *EUCIS-LLL* - Evropska platforma civilnog društva za celoživotno učenje, *EWL* - Evropski ženski lobi, *Green10* - grupa vodećih NVO na EU nivou posvećenih zaštiti životne sredine, *HRDN* - Mreža za Ljudska prava i demokratiju i *Social Platform*).

Razlozi za ovakav način organizovanja su mnogostruki. Kao prvo, članstvo u evropskim mrežama/organizacijama otvara mogućnosti NVO da ostvare uticaj na važan centar odlučivanja - Brisel. Korišćenje briselske rute za ostvarivanje ciljeva NVO se na ovaj način olakšava, i smanjuju se troškovi takvog delovanja. Ograničenost kapaciteta

¹³ Geir Ove Kvark, *Organised civil society in the EU constitution-making process*, u Fossum, Schlesinger and Kvark (eds) *Public Sphere and Civil Society*, ARENA Report 2/07.

evropskih institucija i njihova sklonost davanja prednosti evropskim mrežama umanjuju efekte pojedinačnih fragmentarnih inicijativa civilnog društva.

Drugo, ovakva forma praktikovanja prava na udruživanje daje snažniji legitimitet organizovanom civilnom društvu zbog veće reprezentativnosti evropskih organizacija/mreža. „Udruženja udruženja“ imaju potencijal da višestruko multiplikuju građansku podršku, te jedna „mreža mreža“ na posredan način može predstavljati hiljade građana. Ovakav legitimitet mreže organizacija čini kredibilnijim partnerom za dijalog, a njihove predloge i inicijative javnog zagovaranja kvalitetnijim.

Konačno, ove kišobran organizacije omogućavaju razmenu iskustava i znanja među organizacijama. Koristeći platforme kao deliberativne i razmenske forume, organizacije podižu sopstvene kapacitete za efektivno reprezentovanje interesa građana kako na nacionalnom tako i na evropskom nivou. Pojedine evropske organizacije, poput ECAS-a ili EUCLID-a specijalizuju se upravo za podizanje kapaciteta organizacija civilnog društva koje su njihove članice i facilitiranje njihovog odnosa sa briselskim institucijama. Optimizacija resursa i druge koristi koje imaju od međusobne saradnje su vrlo snažan podsticaj organizacijama civilnog društva iz država članica da se umrežavaju na nivou EU.

Izbor iz literature

- Eriksen, Erik Oddvar and Fossum, John Erik (2004): *Europe in Search of Legitimacy: Strategies of Legitimation Assesed*, International Political Science Review, Vol 25, No.4.
- Friedrich, Dawid (2007): *Old Wine in New Bottles? The Actual and Potential Contribution of Civil Society Organisations to Democratic Governance in Europe*, RECON working papers
www.reconproject.eu/projectweb/portalproject/RECONonlineWorkingPapers.html
- Habermas, Jirgen (2002a): *Građanstvo i nacionalni identitet: Neka razmišljanja o budućnosti Evrope*, Nacija, kultura i građanstvo, ed. Slobodan Divjak, Službeni list SRJ, Beograd.
- Keane, John (2001): *Global Civil Society*, The yearbook of Civil Society, LSE, London.
- Koopmans, R. and Pfetch, B. (2007): *Towards a Europeanised Public Sphere? Comparing political actors and the media in Germany*, u Fossum, Schlesinger and Kvarik (eds) Public Sphere and Civil Society, ARENA Report 2/07.
- Kvarik, Geir Ove (2007): *Organised civil society in the EU constitution-making process*, u Fossum, Schlesinger and Kvarik (eds) Public Sphere and Civil Society, ARENA Report 2/07.
- Maloney, W. A., & Deth, J. W. V. (2008): *Civil society and governance in Europe: from national to international linkages*. Edward Elgar Publishing.
- Ofe, Claus and Preuss, Ulrich (2006): *The problem of Legitimacy in the European Polity. Is Democratization the Answer?*, u Colin Crouch and Wolfgang Streeck (eds.), The Diversity of Democracy, Corporatism, Social Order and Political Conflict, Cheltenham, UK, Nothampton, MA, USA.
- Pavlović, Vukašin (2004): *Civilno društvo i demokratija*, Čigoja, Beograd.
- Rumford, Chris (2003): *European Civil Society or Transnational Social Space?: Conceptions od society in discourse of EU citizenship, governance, and the democratic deficit- an emerging agenda*, European Journal of Social Theory 2003;6;25, SAGE, London.
- Schmitter, Philippe (1996): *How to democratize the emerging Euro-polity: Citizenship, Representation, Decision making*, Mimeo.